

३.

धर्म आणि विज्ञान

-दत्तप्रसाद दाभोळकर

डॉ. दत्तप्रसाद अच्युत दाभोळकर (जन्म १९३८) हे मराठी वैज्ञानिक आणि चिकित्सक लेखक म्हणून प्रसिद्ध आहेत. शिक्षण आणि संशोधन क्षेत्रात त्यांचे अत्यंत मोलाचे योगदान आहे. ते 'श्रीराम इन्स्टिट्यूट फॉर इंडस्ट्रियल रीसर्च' या दिल्लीमधील नामांकित संशोधन संस्थेचे २३ वर्षे संचालक होते. त्यांच्या नावे शंभराहून अधिक पेटन्ट्स आणि अनेक संशोधनपर निबंध आहेत.

'विज्ञानेश्वरी,' 'तुम्हाला विज्ञानयुगात जगायचंय,' 'बखर राजधानीची,' 'प्रकाशवाटा,' 'माते नर्मदे,' 'ना डावं ना उजवं,' 'दुसऱ्या फाळणीपूर्वीचा भारत' आणि 'शोध स्वामी विवेकानंदांचा' इत्यादी त्यांची साहित्यसंपदा प्रकाशित आहे. 'छाया' हा काव्यसंग्रह आहे. मराठी साहित्यातील भरीव योगदानाबद्दल पुणे मराठी ग्रंथालयाने 'साहित्यसम्राट न. चिं. केळकर पुरस्कारा'ने त्यांचा गौरव केला आहे. वैज्ञानिक कामगिरीसाठी 'प्लॅस्टिक

अॅण्ड रबर इन्स्टिट्यूट,' 'इन्स्टिट्यूट ऑफ मटेरिअल्स' आणि 'रॉयल सोसायटी ऑफ केमिस्ट्री' या विदेशातील तीन मान्यवर संस्थांचे 'फेलो' पुरस्कार त्यांना प्राप्त झाले आहेत. तर अत्युत्कृष्ट औद्योगिक संशोधनासाठी 'फाय फाऊंडेशन' पुरस्कारही त्यांना मिळाला आहे.

'धर्म आणि विज्ञान' या मानवी जीवनाच्या दोन बाजू आहेत. यांतील सहकार्य आणि समन्वयाची भूमिका स्वामी विवेकानंदांच्या विचारांतून स्पष्ट होते, हे दत्तप्रसाद दाभोळकर यांनी सांगितले आहे.

जगातील सर्व माणसांचे मंगल करण्यासाठी जन्माला आलेल्या आणि ते अंगभूत सामर्थ्य जवळ असलेल्या सर्व धर्मांनीच मानव जातीचे सर्वांत मोठे नुकसान केले आहे आणि विज्ञान नेमके हेच करतेय आणि हेच करणार हे त्यांना जाणवले होते. धर्म आणि विज्ञान-तंत्रज्ञान यांच्यात असलेले अमर्याद सामर्थ्य आणि त्यांच्या अमर्याद मर्यादा स्वामी विवेकानंद ओळखून होते. धर्मांमुळे येणारे कर्मकांड आणि अंधश्रद्धा दूर व्हावयास हव्यात, विज्ञान-तंत्रज्ञान यामुळे येणाऱ्या चंगळवादाला लक्ष्मणरेषा हवी. हे सारे करावयाचे असेल तर धर्म आणि विज्ञान यांनी एकमेकांना घाबरून वा एकमेकांची खिल्ली उडवीत एकमेकांपासून दूर राहून चालणार नाही. त्यांच्यात नुसते सहकार्य असूनही चालणार नाही तर त्यांच्यात समन्वय हवा, असे ही त्यांचे सांगणे होते. या विषयावर त्यांनी वेळोवेळी जे विवेचन केले त्याचे संकीर्ण, तुटक संकलन असे करता येईल.

१. आधुनिक शास्त्रीय संशोधनांच्या प्रचंड भडिमारापुढे पश्चिमेकडील स्वमतान्ध धर्मसंप्रदायांचे जुनाट किल्ले धडाधड कोसळून जमीनदोस्त होत आहेत. चर्च सदस्यांच्या बहुमतावर अथवा श्रद्धेवर आधारलेली ठिसूळ धर्ममते आधुनिक विज्ञानाच्या घणाखाली फुटून चक्काचूर होत आहेत. वैज्ञानिक विचारांच्या सतत वाढतच जाणाऱ्या लोंढ्याला तोंड कसे द्यावयाचे

या चिंतने धर्मपंथांची मती गुंग होऊन गेली आहे. विज्ञानाच्या वाढत्या ससेमिन्यामुळे बहुतेक धर्मांच्या शास्त्रातील वचनांचा, त्यांच्या अर्थाचा अनर्थ होईपर्यंत ताणण्याची पाळी आली असून या ओढाताणीत त्यातील अधिकांश पोथ्या बेकाम झाल्या कारणाने त्यांना अडगळीच्या खोलीत जमा व्हावे लागत आहे. अधिकांश विचारशील व्यक्ती धर्माशी असलेले आपले सारे संबंध तोडून टाकून अशांतीच्या महासागरात इतस्ततः वाहवत आहेत.

२. जगातील सगळे लोक 'बायबल' किंवा 'कुरआन' किंवा इतर ग्रंथ वाचतात पण ते जे वाचतात ते फक्त शब्दच असतात. वाक्यरचना, शब्दव्युत्पत्ती व भाषाशास्त्र यांतच ते घुटमळत असतात. जणू काही धर्माच्या सांगाड्याची शुष्क हाडेच ते चघळत असतात पण शब्द म्हणजे आतील अर्थाचा फक्त बाह्य आकार होय. शब्दजाल म्हणजे एक भयंकर अरण्यच होय. त्यात मनुष्य एकदा शिरला की त्यातून बाहेर पडण्याचा त्याला मार्गच सापडत नाही. जगातील थोर अशा कोणत्याही धर्माचार्यांनी असले काही चुकूनही केलेले नाही. त्यांनी सांगितले आहे 'एक तरी ओवी अनुभवावी.'

३. विज्ञानाला एक मर्यादा आहे. विज्ञान तुमचे व माझे शाश्वत अस्तित्व नाकारते. जन्माला येण्यापूर्वी व मृत्यूनंतर तुमचे-माझे अस्तित्व माती वा मातीतून बनलेले एक रसायन आहे एवढेच आणि फक्त एवढेच विज्ञान खात्रीपूर्वक सांगते. हे खरेही असेल किंवा हे खरे की खोटे या वादात मला आता पडावयाचे नाही. एक मात्र खरे. मृत्यूनंतर काय? या जगापलीकडे काय आहे? सत्य काय आहे? या मानवाने अशांत, व्याकुळ चिंतने विचारलेल्या प्रश्नांचे उत्तर शोधण्याचे काम जगातील अध्यात्म, धर्म, तत्त्वज्ञान करीत असतात. जोपर्यंत मानवाला मरण येत राहणार तोवर हा प्रश्न पुनःपुन्हा विचारला जाणार आहे. मृत्यू! सारे जग एका क्षणात लोपून नाहीसे होते. मृत्यूनंतर काय? या प्रश्नांची धार काळ कधीच बोथट करू शकत नाही. फक्त आजचाच विचार करा, हा उपदेश धोकादायक

आहे. कारण भूतकाळ आणि भविष्यकाळ नाकबूल केल्यास वर्तमानकाळही त्याबरोबरच अपरिहार्यपणे नाकबूल केला जातोच किंवा एक तत्त्वज्ञान सांगते, त्याप्रमाणे या सर्वांचा अर्थ एवढाच की, तुम्ही मरण पावता त्या वेळी भोवतालचे सारे विश्व पण नाहीसे झालेले असते.

४. खरे कारण असे आहे की, विज्ञान फक्त मानवी ज्ञानेंद्रियांवर विश्वास ठेवते तर जगातील सर्वच धर्म हे एक महान विधान करतात की, मानवी मन कित्येक क्षणी केवळ इंद्रियांचे नव्हे तर तर्काची शक्तीसुद्धा उल्लंघून जात असते. त्या अवस्थेत मग त्याला अशा सत्यांचा प्रत्यक्ष साक्षात्कार होतो की, त्यांचा त्याला एरवी कधीही प्रत्यय आला नसता. तर्कानेसुद्धा ती त्याला कदापि गवसली नसती आणि हीच सत्ये जगामधील समस्त धर्मांचा पाया होत. अर्थातच या सत्यांना आव्हान देण्याचा, त्यांना तर्काच्या कसोटीवर घासून पाहण्याचा आपल्याला पूर्ण अधिकार आहे. तथापि जगात विद्यमान असलेले सर्वच धर्म असे ठासून सांगतात की, इंद्रियांच्या आणि बुद्धीच्या सीमा ओलांडून जाण्याची ही विलक्षण शक्ती मानवी मनात असते आणि मानवी मनाची ही शक्ती म्हणजे एक सप्रमाण सिद्ध झालेली गोष्ट आहे. म्हणजे एक धर्म खरा ठरला तर बाकी सर्व धर्म खरे ठरतात आणि एक खोटा ठरला तर सारेच खोटे ठरतात, हे धर्मांवर प्रेम करणाऱ्यांनी समजावून घेतले पाहिजे.

पदार्थ विज्ञानासारख्या शास्त्राचे शोध मूर्त स्वरूपाचे असतात, तर त्याउलट धर्मांनी प्रचारलेली सत्ये ही अमूर्त स्वरूपाची असतात. अत्यंत सुसंघटित अशा सर्वच धर्मांमध्ये त्या सत्यांना शुद्ध एकरस, एकसंध अमूर्त तत्त्वांचे स्वरूप येत असते. मग कुणी त्याला 'सर्वव्यापी पुरुष' म्हणोत, 'ईश्वरनामक अमूर्त व्यक्ती' म्हणोत, 'नैतिक नियम' म्हणोत किंवा 'वस्तुमात्राला आधारभूत असे अमूर्त सत्-तत्त्व' म्हणोत. हे जाणवते त्या वेळी समजते की, अनंत शक्ती, अनंत आनंद कधी इंद्रियांमधून कवटाळता येणार नाही किंवा मी म्हणतो त्याप्रमाणे अतिंद्रिय प्रत्ययाखेरीज खरी नीती असूच

शकत नाही. माणसांना त्यांच्या इंद्रियजन्य सुखाच्या आणि त्यांच्या समाजाच्या आणि धर्माच्या सीमांमध्येच जखडून ठेवणारी कोणतीही मतप्रणाली मानवजातीच्या नीतिनियमांना काही अर्थ लावू शकणार नाही. मला वाटते, धर्माचे खरे मूळ 'इंद्रियांच्या मर्यादा उल्लंघून जाण्याचा प्रयत्न आहे.'

५. पाच ज्ञानेंद्रिये असलेल्या मानवप्राण्याच्या दृष्टीतूनच आपण हे जग पाहू शकतो. कल्पना करा की, आपल्याला आणखी एक ज्ञानेंद्रिय लाभले तर हे समस्त विश्व मग आपल्याला निराळेच दिसू लागेल. साऱ्या विश्वाचे आपले आकलन अगदी बदलून जाईल. क्षणभर कल्पना करा की आपल्याला घ्राणेंद्रिय, दर्शनेंद्रिय, श्रवणेंद्रिय वगैरेंसारखेच सहावे एक चुंबकेंद्रिय प्राप्त झाले आहे. (चुंबकीय शक्ती आपणाला थोडीफार माहित आहे, म्हणून मी येथे चुंबकेंद्रियाचे उदाहरण दिले आहे.) आपण आज ज्यांची कल्पनाही करू शकत नाही अशा लाखो शक्ती या विश्वात असल्या पाहिजेत. आपली इंद्रिये समर्याद आहेत, अमर्याद नव्हे आणि या मर्यादांमध्येच आपले सर्व जग अवस्थित आहे.

६. बाह्य वस्तूंचे अस्तित्वच या वासना निर्माण करते. प्रकाशामुळेच नेत्रांची उत्पत्ती झाली. ध्वनीमुळेच कानांची उत्पत्ती झाली. त्याचप्रमाणे मानवाची प्रत्येक इच्छा बाहेरच्या जगात आधीच विद्यमान असलेल्या पदार्थांमुळेच उत्पन्न झालेली आहे. पूर्णत्वप्राप्तीची, प्रकृतीच्या पलीकडे जाण्याची ही आकांक्षादेखील आपोआप कशी उत्पन्न होईल? कोठे तरी ही आकांक्षा उत्पन्न झाली असली पाहिजे. माणसाच्या आत्म्यात ती जिवंत ठेवली असली पाहिजे आणि म्हणून मनातील ही आकांक्षा जो ओळखेल त्याला ती साध्य असली पाहिजे. - खरी अडचण ही आहे की, हे ओळखण्यापलीकडे किंवा ईश्वरापलीकडे आपणाला सर्व काही हवे असते. म्हणजे आज जो आपणाला सर्वत्र दिसतो तो धर्म नव्हे. दिवाणखान्यात एखादी शोभेची वस्तू अभिमानाने ठेवून इतरांना दाखवावी, असे आज आपण धर्माबाबत करतो.

७. आता प्रश्न असा आहे की, आत्मा जर अनंत आहे आणि तो जर सर्वत्र आहे. तो जर अजड-अपार्थिव असेल तर तो सर्वव्यापी असलाच पाहिजे. मग त्याने देह धारण करणे आणि एकामागोमाग एक अशा शरीरांतून प्रवास करणे याचा अर्थ काय? खरी गोष्ट ही आहे की, आत्मा येत नाही किंवा जात नाही. जन्मत नाही किंवा मरत नाही. आत्मा हा एखाद्या शरीरात राहतो असे म्हणणे अर्थशून्य आहे, मूर्खपणाचे आहे. जे अमर्याद आहे ते एखाद्या मर्यादित जागेत कसे राहू शकेल?

८. कोणत्याही बाह्य यंत्राने मनाचे विश्लेषण करता येत नाही. समजा, विचार करीत असताना मेंदूतील हालचाली तुम्हाला पाहता आल्या तर काही अणू इकडून तिकडे जात आहेत एवढेच फक्त तुम्हाला दिसेल. विचार, जाणीव, कल्पना, प्रतीके आदी गोष्टी काही तुम्हाला दिसणार नाहीत. तुम्हाला केवळ विपुल कंपने दिसतील. रासायनिक आणि भौतिक परिवर्तने दिसतील. या उदाहरणांवरून हे लक्षात येते की, अशा प्रकारचे विश्लेषण काहीच उपयोगाचे होणार नाही. मन म्हणूनच मनाचे पृथक्करण करू शकेल अशी दुसरी एखादी पद्धती आहे काय? तशी पद्धती उपलब्ध झाली तर धर्माचे खरे शास्त्र बनणेही शक्य आहे. 'होय तशी शक्यता आहे,' असा राजयोगशास्त्राचा दावा आहे पण येथे एक मोठी अडचण आहे; ती अशी- भौतिक विज्ञानात पदार्थाचे निरीक्षण करणे त्यामानाने सोपे असते. विश्लेषणाची उपकरणे काटेकोर असतात आणि पदार्थ व उपकरणे या दोन्ही गोष्टी विश्लेषण करणाऱ्याच्या बाहेर असतात पण मनाच्या बाबतीत, जिचे पृथक्करण व्हायचे ती वस्तूही मनच असते आणि ज्याच्या साहाय्याने पृथक्करण करावयाचे तेही मनच असते.

बाह्य विश्लेषण हे मेंदूचे परीक्षण करून त्यातील भौतिक आणि रासायनिक परिवर्तनांचा शोध घेईल. जाणीव म्हणजे काय? कल्पनाशक्ती म्हणजे काय? कल्पनांचा हा जो विशाल समूह निर्माण होतो तो कोठून येतो? कोठे जातो? या साऱ्या प्रश्नांची उत्तरे बाह्य परीक्षणाने मिळणे शक्य

नाही. पण या गोष्टींचे अस्तित्त्व आपणाला अमान्य करता येणार नाही. आपण कल्पना करतो आणि कल्पनांची आपणाला जाणीव असते. आपल्या दृष्टीने आपण म्हणजे एक फार मोठे रहस्य आहोत.

९. भिन्न भिन्न व्यक्तींनी भिन्न भिन्न समयी ज्या आध्यात्मिक सत्यांचा शोध लावला, त्यांच्या चिर-संचित कोशालाच धर्म असे नाव आहे. मानवजातीला ज्ञात होण्यापूर्वीही गुरुत्वाकर्षणाचा नियम आपले कार्य करीत होता आणि संपूर्ण मानवजातीला त्याचा विसर पडला तरी तो कार्य करीत राहिल. आध्यात्मिक नियमांचेही असेच आहे. एका जिवात्म्याचे इतर जिवात्म्यांशी आणि सर्व जिवात्म्यांचे त्या परमपिता परमात्म्याशी जे सारे दिव्य नि विशुद्ध संबंध आहेत, ते सर्व त्यांचा शोध लावण्यापूर्वी विद्यमान होते आणि आपल्याला त्यांचा विसर पडला तरीही आहेत तसेच राहतील.

१०. धर्माच्या सत्यत्वाचा पुरावा ग्रंथात नसून तो मानवाच्या यथार्थ स्वरूपात आहे. हे धर्मग्रंथ मानवाच्या स्वरूपाचे बाह्य आविष्कार किंवा कार्ये आहेत. मानवानेच या ग्रंथांची रचना केली आहे. ग्रंथांनी मानवाची रचना केल्याचे अजून ऐक्यात नाही ! बुद्धीदेखील तद्वतच त्याच सर्वसामान्य कारणाचा - मानवाच्या स्वभावाचा, त्या दिव्य स्वरूपाचा एक आविष्कार आहे आणि म्हणून आपण त्याचेच अनुकरण केले पाहिजे.

आणखी स्पष्ट शब्दांत असे विचारता येईल की, ज्या बुद्धीने लावलेल्या शोधांवर सर्व विज्ञानशास्त्र अवलंबून आहे त्या बुद्धीचाच आधार धर्माने घ्यावयास हवा काय ? ज्या अन्वेषणपद्धती विज्ञान शास्त्रांना व बाह्य वस्तूंना आपण लावतो त्याच धर्मविज्ञानालाही लावल्या पाहिजेत काय ? माझ्या मते असेच व्हावयास पाहिजे व असे जितक्या लवकर होईल तितके बरे. जर अशा प्रकारच्या अन्वेषणाने एखाद्या धर्माचा विध्वंस झाला तर तो कुचकामाचा होता, असे समजले पाहिजे. तो अनुचित अंधविश्वासाखेरीज आणखी काहीही नव्हता, असेच म्हटले पाहिजे. तो जितक्या लवकर नष्ट

होईल तितके चांगले. मला अगदी निश्चितपणे वाटते की, अशा धर्माचा वा धर्मातील अशा भागांचा विनाश म्हणजे सगळ्यात चांगली गोष्ट होईल. धर्मातील जो गाळ आहे तो नाहीसा होऊन जाईल पण त्यातील सारभूत अंश मात्र या अन्वेषणातून तावूनसुलाखून बाहेर पडेल. हा अंश मात्र पदार्थविज्ञान व रसायनशास्त्र यांच्या सिद्धांताइतका शास्त्रशुद्ध ठरेल. इतकेच नव्हे तर तो त्याच्याहूनही जास्त शक्तिशाली ठरेल कारण पदार्थविज्ञान व रसायनशास्त्र यांना स्वतःच्या सत्यत्वाची ग्वाही देण्यासाठी आतून जी साक्ष लाभत नसते ती धर्माला लाभलेली आहे. जे लोक धर्माची बुद्धिवादानुसार छाननी करणे योग्य नाही असे म्हणतात त्यांचे विचार स्वविरोधी वाटतात.

११. धर्म व विज्ञान यांमधील संघर्ष जर असाच सुरू राहिला तर धर्माची संपूर्ण इमारत कोसळल्याशिवाय राहणार नाही. मानवजात धर्म सोडेल असे नव्हे तर धर्माच्या सांगाड्याला धर्म म्हणून कवटाळून बसलेला असेल. हे मानवजातीच्या दृष्टीने सर्वांत भयावह आहे. विज्ञान आणि धर्म यांत एक फरक आहे. पदार्थविज्ञान शास्त्राला त्यांना गवसलेल्या घटनांच्या स्पष्टीकरणांसाठी भुताची वा देवाची गरज नसते. सगळी भौतिकशास्त्रे वस्तूंचे स्पष्टीकरण त्यांच्या स्वरूपातूनच मिळावे, अशी अपेक्षा करतात. वस्तूच्या स्वभावाच्या द्वारेच त्यांना त्यांचे स्पष्टीकरण हवे असते. धर्म मात्र विश्वापासून अगदी वेगळा, विश्वाची उत्पत्ती करणारा व धर्माने ज्याला विश्वाचा स्वामी म्हटले आहे अशा ईश्वराची कल्पना करतो. हा ईश्वर अत्यंत दयाळू असा कल्पिला गेला आहे तरी पण जगामध्ये कायमची विषमता आहे. त्याचे पुन्हा थारुमातुर उत्तर आहे. म्हणजे धर्माच्या उच्चाटनाचा अर्थ हा की धर्म विश्वाबाहेरील व माणसासारख्याच पण माणसाहून मोठ्या ईश्वराच्या कल्पनेला चिकटून राहिला आहे.

१२. विज्ञानाशी सुसंगत असा धर्म असू शकतो का? मला वाटते असू शकतो. धर्मात 'सामान्यीकरणाचे तत्त्व असले पाहिजे. त्याचबरोबर 'क्रमविकासाच्या' तत्त्वाचाही धर्माने पुरस्कार केला पाहिजे. मात्र विज्ञानाशी

सुसंगत असा धर्म हवा असेल तर सर्वधर्म समजलेल्या धर्माचार्यांनी प्रामाणिकपणे' विज्ञानाच्या मूलभूत संकल्पना समजावून घेतल्या पाहिजेत.

या विधानाला उत्तर पक्षही आहे. अनेक नामवंत शास्त्रज्ञ ज्यांना प्रयोगशाळेबाहेरचे काहीच माहीत नसते आणि प्रयोगशाळेबाहेर जाण्यासाठी ज्यांच्याकडे वेळही नसतो, माझ्या भाषणांना येतात. थोडे चिंतित, थोडे अस्वस्थ होतात. मी त्यांना सांगतो ते त्यांना पटते. ईश्वर कुठे आहे? धर्माचे क्षेत्र कुठे आहे? ते इंद्रियांच्या पलीकडे आहे. जाणीवेच्या पलीकडे आहे. ज्या विभिन्न पातळींवर आपण कार्य करतो त्यांपैकी जाणीव ही केवळ एक पातळी आहे. त्या जाणीवेच्या पलीकडे आपल्याला जायला पाहिजे, इंद्रियांच्या पलीकडे जायला पाहिजे.

हे कठीण आहे, पण अनेक विज्ञानप्रेमी लोकांना हे खोटे वाटते. त्यांनी त्यांच्या विचारांचा पुनर्विचार करावा. शास्त्रज्ञांनी चंद्रावर पाणी आहे व चंद्र असा आहे म्हणून सांगितले तर मी ते खोटे आहे असे म्हणू नये. तो चंद्र समजावून घेण्यासाठी असलेला अभ्यास, तो दिसावा म्हणून बनविलेली व वापरलेली दुर्बीण समजावून घेऊन वापरावी. मग हवे तर हे खोटे आहे असे म्हणावे. तोवर ते मला समजत नाही, असे म्हणावे. मला पटत नाही, असेसुद्धा म्हणू नये. विज्ञान समजावून घ्यावयाचे तर एका संपूर्ण वेगळ्या अभ्यास करण्याच्या पद्धतीला समजावून घेऊन धर्माचार्यांना त्या पद्धतीने अभ्यास करावा लागेल. - धर्म समजावून घ्यावयाचा असेल तर वैज्ञानिकांना एक संपूर्ण वेगळी पद्धती 'साधना म्हणजे काय?' हे समजावून घ्यावे लागेल. ती समजावून घेऊन त्यांना ती करावी लागेल. त्यांनी असे करावे ही काळाची गरज आहे. किमानपक्षी धर्मातील ही तत्त्वे, हे विचार खोटे आहेत असे म्हणण्याऐवजी या गोष्टी मला समजत नाहीत, असे वैज्ञानिक परंपरेत बसणारे विधान करावे.

१३. ज्ञानाचा अर्थ, नव्या अनुभवाला पूर्वसंचित अनुभवांच्या कण्यात घालणे आणि अशा प्रकारे नव्या अनुभवांची ओळख पटवून घेणे.

ओळख पटणे म्हणजे काय? नवीन अनुभव पूर्वीच्या तत्सम अनुभवांशी ताडून पाहणे यापलीकडे ज्ञानाला काही अर्थ नाही. हे जर असे आहे तर या ज्ञानप्रक्रियेत, समान असलेल्या सर्व अनुभवांची संपूर्ण मालिकाच आपणाला पाहावी लागते.

१४. आपल्याला हे माहित आहे की, विज्ञानानुसार एखाद्या पदार्थाची गती वाढविली की, वस्तुमान कमी होते व वस्तुमान वाढले की गती कमी होते, म्हणजे जडद्रव्य व शक्ती या दोन गोष्टी झाल्या. जडद्रव्य शक्तीत लीन होते व शक्ती जडद्रव्यात लय होते. हे कसे घडते हे आपल्याला कळत नाही. म्हणून जे जडद्रव्यही नाही व शक्तीही नाही असे काही तरी असले पाहिजे. एरवी जडशक्ती व जडद्रव्य एकमेकांत लीन होणार नाहीत. या वस्तुलाच आम्ही 'मन', 'वैश्विक मन' म्हणतो. जडद्रव्य आणि मन यांच्यात आपल्याला जो मेळ वा जी एक संगती आढळून येते तिचे कारण असे की, ती दोन्ही एकाच अज्ञात वस्तूच्या (ब्रह्माच्या) केवळ दोन बाजू आहेत. तीच वस्तू दुभागून बाह्य (जडद्रव्य) आणि आंतर (मन) झाली आहेत.

१५. जड विज्ञानाचे कार्य आहे घटनांचे निरीक्षण करून त्यांची नोंद करणे व त्यातून नियम बनविणे. धर्मांमध्ये मात्र मूर्त वा स्थूल त्यापरीस अमूर्त वा सूक्ष्मतत्त्व आणि अंतिम एकत्व या तिन्हींचा अंतर्भाव होतो. केवळ स्थूल वा मूर्त वा सविशेष गोष्टीत किंवा तपशिलांमध्ये घुटमळू नका; तत्त्वाकडे - त्या अंतिम सूक्ष्म, अमूर्त तत्त्वाकडे - त्या एकत्वाकडे - त्या एकमेवाद्वितीयाकडे जाण्याचा यत्न करा.

१६. आज आपण ज्यांना आधुनिक विज्ञान म्हणतो त्या विषयासंबंधीचा उपनिषदांमध्ये इतस्ततः विखुरलेला 'तपशील' पुष्कळदा चुकीचा निघेल; परंतु त्याचबरोबर त्यांची मूलतत्त्वे' मात्र बरोबर आहेत हेही तितकेच खरे. मूलतत्त्वांच्या अनुसंधानाच्या बाबतीत हिंदू दार्शनिक आधुनिक विचारवंतांइतकेच, किंबहुना प्रसंगी त्यांच्यापेक्षाही जास्तच निर्भीड

होते. त्यांनी अतिशय व्यापक असे किती तरी सामान्य सिद्धान्त शोधून काढले आहेत, की जे आजही पूर्णतया अभिनवच वाटतात आणि त्यांच्या ग्रंथामध्ये अशी कित्येक अनिर्णित तत्त्वे आढळतील की आधुनिक विज्ञानाला ती त्याही स्वरूपात गवसलेली नाहीत.

१७. हे सर्वांनाच मान्य आहे की, जेव्हा कोणताही धर्म विजयी होतो तेव्हा त्याचे काही आर्थिक मूल्य असते. जो धर्म आर्थिक प्रश्नांची नीट सोडवणूक करतो तो सत्ता प्राप्त करून घेतो. विज्ञानातही जे शोध आर्थिक लाभ करून देतात ते लोकांना आवडतात. विज्ञान आणि धर्म यांची या आर्थिक मूल्यावरूनची चर्चा कोणालाच अभिप्रेत नसावी.

१८. ताऱ्यांना आणि ग्रहांना चालविणारे नियम जाणणे ही फार मोठी आणि चांगली गोष्ट आहे; परंतु मानवाच्या मनोविकारांना, त्यांच्या भावनांना, त्याच्या इच्छाशक्तीला चालविणारे नियम जाणून घेणे त्यापेक्षा अनंतपट श्रेष्ठ आणि चांगले आहे. हे अंतर्मनाला वा मानवाच्या अंतःप्रकृतीला जिकणे, मानवी मनात चालणाऱ्या सूक्ष्म क्रियांची रहस्ये जाणून घेणे, मानवी मनाविषयीचे अद्भुत गूढे जाणणे, त्याचे या विश्वाच्या पसान्यातील शाश्वत स्थान समजावून घेणे ही सर्व धर्माची क्षेत्रे आहेत.

१९. धर्मापासून आपण जी काही भरीव तथ्ये आणि सत्ये शिकू शकतो व त्यापासून आपल्यावर जे काही शाश्वत - समाधान लाभू शकते ते अंमळ बाजूला ठेवले तरीही नुसते एक शास्त्र, नुसते एक अध्ययन या दृष्टीनेसुद्धा मानवाला उपलब्ध असलेल्या सर्व मानसिक व्यायामामध्ये धर्म हा सर्वांत श्रेष्ठ आणि निकोप व्यायाम होय. हा त्या अनंताचा धांडोळा, ही त्या अनंताला कवटाळण्याची धडपड, इंद्रियांच्या सीमारेषा ओलांडून जाण्याचा हा आटापिटा, जडाच्या शिवाराबाहेर पडण्याची ही खटपट आणि आपला अंतरात्मा आपणाला जाणवत असताना अनंतात विलीन करून त्याच्याशी एक होण्यासाठी अहर्निश चालविलेला हा प्रयत्न हाच खरोखर माणूस करीत असलेल्या सर्व उद्यमांमध्ये सर्वांत महान, सर्वांत उदात्त होय.

२०. आज जगात जे काही आहे -जे चांगले आहे, जे काही थोर

आहे, त्या साऱ्याचा अंतर्भाव भावी धर्मांमध्ये व्हावयास पाहिजे आणि विज्ञानाप्रमाणेच पुढे आणखी विकास होण्याची त्या धर्मांमध्ये अपरंपार शक्यता असावयास हवी, धर्मांनी समावेशक वृत्ती धारण केली पाहिजे. ईश्वराविषयीच्या त्यांच्या कल्पना इतरांच्याहून वेगळ्या आहेत एवढ्यासाठी त्यांनी तिरस्काराने एकमेकांना तुच्छ लेखता कामा नये. मी आपल्या आयुष्यात अशी किती तरी धार्मिक माणसे पाहिली आहेत, की ज्यांचा ईश्वरावर, आपण त्या शब्दाचा जो अर्थ करतो त्या अर्थाने मुळीच विश्वास नव्हता. कदाचित तुम्हा-आम्हाला कधी कळू शकला असेल त्यापेक्षा किती तरी चांगल्या रीतीने ईश्वर त्यांना कळला होता. सगुण ईश्वराची कल्पना किंवा निर्गुण अनंत, नैतिक नियम किंवा आदर्श मानव या साऱ्यांचाच धर्मांच्या व्याख्येत अंतर्भाव झाला पाहिजे आणि धर्म ज्या वेळी असे विशाल, असे उदार होतील त्या वेळी लोकांचे भले करण्याचे त्यांचे सामर्थ्य शेकडो पटींनी वाढेल. आज मात्र धर्मांनी त्यांच्या ठायी प्रचंड शक्ती वसत असल्यामुळे जगाचे भले करण्यापेक्षा त्यांचे नुकसानच जास्त केले आहे आणि असे होण्याचे कारण म्हणजे त्यांचा संकुचितपणा आणि विशिष्ट सीमांमध्येच घुटमळत राहण्याची त्यांची प्रवृत्ती आणि आज विज्ञानाचेही असेच होते आहे.

२१. धर्म आणि आधुनिक भौतिक विज्ञान यांच्यात मिलाफ घडून यावयास हवा. हा मिलाफ घडून येण्यासाठी, या दोघांमध्ये असला समन्वय, असली एकवाक्यता साधण्यासाठी त्या दोघांनाही एकमेकांना काही सवलती द्याव्या लागतील. काही सवलती देताना त्यांना फार अवघडही जाईल, दुःखही होईल; परंतु या त्यागाने आपला लाभ झाला आहे, आपण समृद्ध झालो आहोत असेच त्या दोघांनाही आढळून येईल.

(शोध स्वामी विवेकानंदांचा)

१५) प्रौढ मताधिकार :-

लोकशाहीत नागरिकांचा मताधिकार हा लोकशाहीचा आत्मा म्हणून ओळखला जातो. १९१९ च्या आणि १९३५ च्या कायद्याने भारतीय जनतेला अनुक्रमे ३ व १४ टक्के मतदानाचा अधिकार देण्यात आला होता. भारतीय संविधानाने २१ व २४ कलमेतून पूर्ण झालेल्या स्त्री-पुरुषांना संपत्ती, शिक्षण, वास्तव्य, वंश, भाषा अशी कोणतीही अट न घालता भारतीय नागरिकांचा मतदानाचा अधिकार दिला आहे. या संदर्भात प्रा. श्रीनिवास म्हणतात, "प्रौढ मताधिकार मान्य करून संविधान कर्त्याने एक मोठा साहसपूर्ण व निष्ठावान कार्य केले आहे." लोकशाहीत जनतेचा सहभाग वाढवण्यासाठी मतदानाचा अधिकार अत्यावश्यक अधिकार आहे. १९८९ साली ६१ वी घटनादुरुस्ती करून मतदानासाठी वयाची अट १८ वर्ष करण्यात आली आहे.

१६) द्विगृही कायदेमंडळ :-

भारतीय संविधानात कलम ७९ मध्ये भारतीय संघराज्यासाठी एक संघीय असेल आणि संसदेचे दोन सभागृह असतील. वरिष्ठ सभागृह म्हणून 'राज्यसभा' व कनिष्ठ सभागृह म्हणून 'लोकसभा' असेल. राज्यसभा हे घटकराज्याचे प्रतिनिधीत करणारे सभागृह आहे आणि लोकप्रतिनिधी सभागृह म्हणजे 'लोकसभा' आहे. राज्यसभेचे २५० सभासद आहेत त्यापैकी १२ सभासदांची नियुक्ती राष्ट्रपतीद्वारे केली जाते आणि २३८ सभासद घटकराज्याचे प्रतिनिधी असतात. लोकसभेचे ५४३ सभासद जनतेकडून प्रत्यक्ष मतदान पध्दतीने निवडले जातात.

१७) लोकांचे सार्वभौमत्व :-

भारतीय जनता ही सार्वभौम आहे. भारतीय संविधान जनतेने बनवलेले आहे व ते स्वतःप्रत्यक्ष अर्पण केले आहे. भारतामध्ये दर पाच वर्षांना लोकसभेच्या संविधानसभेच्या निवडणुका होतात. जनतेचे प्रतिनिधी शासनव्यवस्था चालवताना जनतेच्या इच्छा आकांक्षांची कदर केली नाही तर देशाच्या निवडणुकीत त्या पक्षात पराभवाचा सामना करावा लागतो. जनतेच्या इच्छेनुसार शासन चालवले जाते म्हणजेच भारतीय जनता सार्वभौम आहे.

१८) अल्पसंख्याकांना संरक्षण :-

भारतीय संविधानाचा उद्देश 'सामाजिक न्याय' प्रस्थापित करायचा होता त्यामुळेच भारतीय संविधानाने जाती-जमाती, भाषासंबंधी लोकांना कायदेमंडळात शिक्षणव्यवस्थेत राखीव जागांची तरतूद केलेली आहे. त्याचबरोबर अल्पसंख्याकांची भाषा, लिपी, संस्कृतीचे जतन करण्याची हमी दिलेली आहे.